

ԽԱՂՏԻՔ – ՀԱՄՇԵՆԸ

ՀԱՅՈՑ ԲՆՕՐԴԱՆԻ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍ

Լուսինե Սահակյան

Երևանի պետական համալսարան

Բանալի բառեր՝ *Խաղտիք, արմենոլոգիա, Համշեն, Տայք, հայկական իշխանություն, Մամիկոնյան, Ամատունի, բանակաթեմ, ձեռագիր:*

Հոդվածում մանամասնորեն ներկայացվում է Մեծ Հայքի հյուսիսարևմուտքում՝ Տայքի նահանգին սահմանակից Պարխարյան լեռնահովիտներում սփռված Խաղտիքի երկրամասը, որ դեռևս վաղնջական ժամանակներից եղել է հայոց բնօրրաններից մեկը: Խաղտիքում հայ ժողովուրդը կերտել է իր ռազմաքաղաքական, հոգևոր և մշակութային պատմությունը, որը պետք է հող նախապատրաստեր հետագայում այնտեղ Համշենի հայկական իշխանության կազմավորման համար¹:

Նախաբան. Խաղտիք աշխարհի պատմությունը կարոտ է նորանոր բացահայտումների: Երբեմն այն թյուր տպավորությունն է ստեղծվում, որ Համշենի իշխանության հիմնումով են հայության հոծ զանգվածները հաստատվել այս նահանգում: Այնինչ պատմական փաստերի ու XVI դարի համշենցի գրիչների վկայությունների վերլուծությունն ու համադրումը հաստատում են, որ Խաղտիքի նահանգն ու VIII դարում այնտեղ հիմնված Համշենի հայկական իշխանությունն անքակտելի մաս են կազմել հայոց բնօրրանի և պետականության: Խաղտյաց կամ Պարխարյան լեռների՝ Քաջքարի լեռնաշղթայի գոգահովիտներում

¹ Մոյն ուսումնասիրությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԳԿ-ի Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային՝ «Օսմանյան կայսրությունից համշենահայերի գաղթը Ռուսաստան և Աբխազիա (XIX-XX դդ.)» նրանց տարածման ավագանը, ժողովրդագրությունը և ինքնության արդի խնդիրները» թեմայի շրջանակում (Օաձկագիր 21T-6A113):

սփռված հայոց Խաղտիքի նահանգի և հետագայում այնտեղ հիմնված Համշենի² գավառի պատմությունն առավել համակողմանի հասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել պատմաաշխարհագրական այն տիրույթը, որտեղ հնագույն ժամանակներից տեղի են ունեցել ռազմաքաղաքական իրադարձություններ և ճակատագրական են եղել տարածաշրջանի հայ ժողովրդի համար: Պատմական փաստերը ցույց են տալիս, որ Խաղտիքի նահանգի պատմությունն անհրաժեշտ է քննել Մեծ Հայքի ամբողջականության մեջ, որը վերականգնում է Խաղտիք աշխարհի նոր համապատկերը:

Խաղտիքը հայ ժողովրդի բնօրրանի անքակտելի մաս

Խաղտիքը կամ խաղտիների երկիրն ընկած էր Ճորոխ գետի և մինչև Տրապիզոն ձգվող Պարխարյան լեռների միջև, որին հույները կոչել են *Խայր*, *Խայիր* կամ *Արմենոխայիր*: Հռոմեացի պատմագիր Պլինիոս Ավագը (61-113 թթ.) իր «Բնական պատմություն» ("Naturali Historia") աշխատության մեջ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Սև ծովի ափամերձ շրջանների ու *արմենոխայիրների* վերաբերյալ:

Ն. Ադոնցը նշում է, որ Պլինիոսի հիշատակած *Արմենո խայիրները* (*Armeno-chalibes*) հավանորեն հայերին հարևան Chal-di՝ *հայ խայիրների* անվանումն է: Խաղտիան երբեմն հիշվում է *Հայոց աշխարհ*³: Թեև կա տեսակետ, որ խայիրների անունը ծագել է հունարեն *խայրուր-պրինս* բառից, այնուհանդերձ Ն. Ադոնցը կարծում է, որ այն Պոնտոսի որևէ հնագույն լեզվում նշանակել է մետաղ: Խաղտիքցիները հայտնի էին արծաթի և երկաթի արտադարությամբ⁴: Հույն պատմիչները խաղտիքցիներին բնութագրում են որպես երկաթի հայտնաբերողներ, և խաղտիք (խայիր) անվանումը հիշատակում են ոչ թե որպես էթնոնիմ, այլ՝ խաղտիքցիների մասնագիտություն⁵: Քսենոփոնը հաղորդում է, որ խայրուրները հռչակված հմուտ երկաթագործներ էին (οἱ σιδηροτέκτονες χάλυβες)⁶: Խաղտիքի

² Համշենի գավառը հարավից սահմանակից էր Սպեքի գավառի, արևելքից՝ Տայքի Որաղե (այժմ՝ Թորթումի գավառ) և Արայաց փոքր (Կիսկիմի կամ Բերդագրակի գավառ, այժմ՝ Յուսուֆեյիի գավառ), իսկ հյուսիսից՝ Ռիզեի (պատմական՝ Ռիզոն) և Աթինայի (պատմական՝ Աթենաս) գավառներին: Այսօր Համշենը վարչականորեն գտնվում է Թուրքիայի Ռիզեի նահանգում՝ ընդգրկելով Հեմշին (Համշեն), Չամլըհեմշին (նախկինում՝ Աշաղը Վիչե կամ Վիժե, թարգմ.՝ Ներքին Վիժե), Ֆընդըբլը (նախկինում՝ Վիչե կամ Վիժե), Փագար (նախկինում՝ Աթինա), Չայելի (նախկինում՝ Մափավրի), Իքիզդերե (նախկինում՝ Քուրա-ի Սեբա) գավառները:

³ Pliny, *Naturali Historia, Geography and Ethnography, Loeb Classical Library*, Translated by H. Rackham, Books 1-2. -1938. p. 350. Հմմտ. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987, էջ 72: Ն.Ադոնցը նշում է, որ թեև Ստրաբոնն իր հիշատակած խայրուրներին ու խաղտիներին նույնացնում է, այնուամենայնիվ դրանք տարբեր ցեղեր են և բնակվել են տարբեր շրջաններում՝ պատմական տարբեր փուլերում կրել են կոլլերի կամ հայերի ազդեցությունը:

⁴ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջեր 72-73:

⁵ Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՄՄՀ հրատ., Եր., էջ 94: Տե՛ս նաև Арутюнян Б., К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох VII-IV вв. до н. э., «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1-2, Երևան, 1998, էջեր 234-235:

⁶ Martirosyan H. *Etymological Dictionary of the Armenian inherited lexicon*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Edited by A. Lubotsky, Volume 8, Leiden-Boston, -2010, p. 384. Տե՛ս նաև *Խայիր*՝ Լեռնային ակունքի ֆառնը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու գոհաճեսը վիշապա-

երկաթի հանքերի գոյությունը հաստատում է նաև հույն աշխարհագրագետ և պատմագիր Ստրաբոնը. Մպերին հարևան Խաղտիքը հարուստ էր երկաթի ու արծաթի հանքերով, և այնտեղ ապրողները հիմնականում զբաղվել են հանքարդյունաբերությամբ⁷: Հունա-լատինական շատ հեղինակներ «ընդհանրական անեծք են հղում երկաթը հայտնագործած խայտուփներին, որոնք չարի ստեղծագործությունը հանել էին գետնի տակից»⁸: Բ. Հարությունյանի կարծիքով խայտուփներն ուրույն ցեղ էին, որոնց կարևոր զբաղմունքի պատճառով էր դուրս մղվել նրանց բուն ցեղանվանումը⁹, որն է **արմենոխալիք, այսինքն՝ հայ** երկաթագործներ:

Հույն պատմիչները խաղտիքցիների բնակավայրերը տեղակայում են Սև ծովի հարավային ափերում՝ մոսինոյկների բնակավայրերից արևմուտք, տիբարեններից՝ արևելք¹⁰: Ն. Ադոնցի տեղադրությամբ՝ Խաղտիքը կամ խաղտիների երկիրն ընդգրկում էր Ճորոխից Տրապիզոնի և Պարխարյան լեռների միջև ընկած երկրամասը¹¹: Խաղտիքը, որ «յետոյ Բյուզանդեան Խալտիս բանակաթեմն էր» դառնալու, Հ. Տաշյանը տեղադրում է «Մեծ ծովու եզերքը, մինչև Ճորոխի բերանն իսկ»¹²: Ինչպես գրում է Ա. Մելքոնյանը. «Իրականում Խաղտիքը, հաճախ մաս կազմելով Տայք աշխարհին, հնագոյն ժամանակներից եղել է հայաբնակ: Պատահական չէ, որ այստեղ ապրող առաջին բնակիչներին յոյներն անուանել են արմենոխալիքներ, այսինքն՝ Խաղտիք-Խալիք երկրի հայ բնակիչներ»¹³: Նշենք, որ խաղտիքցիների հարևանությամբ՝ Սև ծովի առափնյա շրջաններում, ապրում էին կոլխեր, մոսքեր, տիբարներ, մակրոններ, խալդիներ, մոսինոյկներ կոչվող ցեղերը¹⁴: Այս երկրամասը կոչվել է նաև Ճանիք կամ Ճաների երկիր, քանի որ ճաները¹⁵ խաղտիքցի-

---

կոթողների իմաստաբանական հենքում, Վիշապ քարակոթողները, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2015, էջ 146:

⁷ Տե՛ս նաև **Նահապետյան Ռ.**, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, ԵՃ հրատ., Երևան, 2018, էջ 94: Տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, կազմեց և առաջաբանի հեղինակ Ս. Հովհաննիսյան, «Նահապետ» հրատ., Երևան, 2011, գիրք XVI, I, 24:

⁸ **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համարկարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), ԵՃ հրատ., Երևան, 2001, էջ 91:

⁹ Նույնը:

¹⁰ **Арутюнян Б. А.** К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох VII-IV вв. до н. э.

¹¹ **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 36:

¹² **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, Պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ.Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1973, էջ 72:

¹³ **Մելքոնյան Ա.**, Համշեն. Պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր), Համշեն եւ համշենահայություն (գիտաժողովի նիւթեր), Համագրային Վահէ Մէթեան տպ., 2007, Երեւան-Պեյրուք, 2007, էջ 30:

¹⁴ **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջեր 410-411: **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 437:

¹⁵ Մակրոնների անտիկ աղբյուրները սովորաբար նույնացնում են Սան-Ճաների հետ (տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

ներին հարևան ցեղերից մեկն էին¹⁶: Խաղտիքի տեղագրությանն անդրադարձել է նաև Բ. Հարությունյանը՝ մերժելով վրաց գիտնականների՝ խաղտիքցիներին վրացականացնելու ձգտումները¹⁷:

Մինչև Պոնտոսի թագավորության և Հռոմի կայսրության տարածաշրջանում երևալը, Խաղտիքի շրջանը եղել է Հայասայի, Վանի (Արարատի), հետագայում՝ Փոքր Հայքի թագավորությունների սահմաններում կամ գտնվել է նրանց ռազմաքաղաքական ազդեցության ոլորտում¹⁸: Ռուսա II-ի թողած սեպագիր արձանագրության մեջ Եփրատից անդին Խաղտիքի տարածքը հիշվում է Խալիտու (Halitu) անունով: Մասնագետներն այն նույնականացնում են Սև ծովի հարավային ափերի մերձպոնտոսյան և ոչ հեռու հարավարևելյան անկյունում գտնվող Խաղտիքի (Haltikh) հետ¹⁹:

Մ.թ.ա. XV դարի վերջին և XIV դարի սկզբին Հայասայի թագավորությունը կարճ ժամանակահատվածում վերոնշյալ վայրերում ձեռք է բերում առաջնային դիրք: Ուստի պատահական չէ, որ Խաղտիքի տարածքը ևս համարվում է հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից մեկը²⁰: Կարևոր է նաև այն, որ Խաղտիք տեղանվան սեռականի կազմիչին համապատասխան *-h* և գերազանցապես հավաքական արժեքով *-p* (հ.ե. *-es*) (*-hp*) վերջավորությունները բնորոշ են բուն հայկական տեղանուններին: Հնդեվրոպական *-h* ածանցը հանդիպում է եզակի ու հոգնակի թվով, ինչպես օրինակ՝ Արծաթի, Երերի, Հացիք: Ակադ. Գ. Ջահուկյան գրում է. «...հատկապես պետք է նշել այն դեպքերը, երբ անցում է կատարվում ժողովրդանունից կամ ցեղանունից տեղանուն՝ Հայք «հայեր» > Հայաստան, այսպես էլ՝ Անձաւացիք (Անձեւացիք)»²¹, Ականիք, Արշարունիք, Աղձնիք, Բզնունիք, Պալունիք, Պարսպատունիք, Սյունիք, Ռշտունիք Վարաժնունիք և այլն:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ Hayaša- և Հայ-ք (սեռ. Հայոց) երկրանունները ծագում են հնդեվրոպական *h²eios-[*Haios-] (s-հիմք, չեզոք սեռ) «մետաղ, պղինձ, երկաթ» արմատից: Այսինքն՝ Հայասա նշանակում է «մետաղի կամ երկաթի երկիր», իսկ հայ ցեղանվան բնիմաստը՝ «մետաղի/երկաթի երկրի բնակիչ»²²: Հ. Մարտիրոսյանի մեկնաբանմամբ. «...մանատիպ իմաստաբանական հենք ունի մերձակա տարածքների խալյուր

¹⁶ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 79:

¹⁷ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁸ Տաշեան Հ. Յ. վ., Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1921, էջեր 9-10: Տե՛ս նաև Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), ԵՃ հրատ., Երևան, 2009, էջեր 9-18:

¹⁹ Арутюнян Н.В. Корпус Урартских клинообразных надписей. Изд-во «Гитутюн». Ереван. -2001. с. 507.

²⁰ Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Изд. АН Арм. ССР. Ереван. -1947, էջեր 129-130.

²¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային շրջան, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան., 1987, էջեր 415-419:

²² Jahukyan G., The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages. Archiv Orientalní, N 29. Prague, pp. 353-405. Տե՛ս նաև Մարտիրոսյան Հ., Լեռնային ակունքի ֆառեր..., էջ 146:

(նկատի ունի խալիբ - խաղտիբ - Լ. Ս.) ցեղանունը, որի հիմքում ընկած է հուն. *χάλυψ* «թրծած երկաթ, պողպատ» բառը²³:

Խաղտյաց կամ Պարխարյան լեռների համակարգում գտնվող Քաջքարի (Խաչքարի) լեռնաշղթայի և հետագայում այնտեղ կազմավորված Համշենի գավառի լեռները ևս հայտնի էին երկաթի հանքերով: Ղ. Ալիշանի տեղագրությամբ՝ «ի հիւսիսակողման պարուս են լերինք Պարխարայ, յորս բարձրն Խաչքար կամ Վարսամպէկ (որ է Վարշամակ), իբրէւ 1200²⁴ ի կողմանս Համշինու, այս բազուկ երկայնեալ պատի զհարաւով Պոնտոսի»²⁵:

Համշենում դաշտային ուսումնասիրությունների ժամանակ մեզ հաջողվել է բարձրանալ գավառի Քաջքարի լեռներում Ճմիլ (Ջիմիլ) գյուղի մոտ գտնվող *Ղեսիբ դաղը*, թարգմ.՝ *Երկաթի սար*, որտեղ պահպանվել են հնագույն ժամանակների հանքավայրերի բազմաթիվ հետքեր²⁶: Համշենի Եղնովիտ գյուղը ևս ժամանակին դարբնոցներ է ունեցել, որտեղ մշակել են մոտակա լեռներից բերված երկաթի հումքը²⁷: Այս գյուղից մոտավորապես 45 րոպե հեռավորության վրա գտնվող Լաքուպար կոչվող սարի շրջակայքը ևս պղնձի ու երկաթի հայտնի հանքատեղի է եղել: Մեր զրույցներում տեղացիները հաստատում էին, որ դարբնոցներ կային Համշենի գավառի Ջիլ քալեի (Ներքին բերդ) շրջակայքում (Չամլրհեմշին), Դեմիր դաղին առավել մոտ Սենոզի լեռնային գյուղերից մեկի՝ Քեղուտի (Գեղուտ, այժմ վերածվել է ամառանոցի և արոտավայրի) հարևանությամբ գտնվող վաղուց լքված Ադվար (Արտվար) հայկական գյուղում²⁸:

Ուշագրավ մի փաստ է արձանագրված Համշենին վերաբերող 1530 թ. Օսմանյան Աշխարհագիր մատյանում, որը լրացնում է հույն պատմիչների տեղեկությունները: Ժամանակին Համշենի իշխանության կենտրոն Վերին բերդում (Քալե-ի Բալա) օսմանյան զինատեսակների և այլ կենցաղային առարկաների շարքում, որպես հարկատեսակ, գրանցվել է տեղեկություն *Հայկական երկաթի՝ Ermeni demirü* ձուլածոների և բերդում ապրող դարբինների մասին²⁹: Հավանաբար Համշենում հայ դարբինների ձուլած երկաթն առանձնահատուկ է եղել, որի համար էլ ստացել է *Հայկական երկաթ* անունը: Ուստի կարծում ենք, թե խաղտիբցիների հնագույն բնակավայրերն ընդգրկել են Պարխարյան լեռնագոգերում սփռված Համշենի գավառի նախկին տարածքը: Այս առումով կարևոր է նաև հայերենի Համշենի բարբառի նմանությունը գրաբարին այնպիսի հազվագյուտ բառերով, որ ոչ մի բարբառի մեջ կարելի չէ գտնել³⁰: Գ.Ջահուկյանն իր V դա-

²³ Նույնը: Տե՛ս նաև **Martirosyan H.**, Etymological Dictionary of thr Armenian Inherited Lexicon, pp. 338-339.

²⁴ Նկատի ունի ոսնաչափ բարձրությունը (տե՛ս **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղա- գրական ուսումնասիրութիւն, հ. Բ, էջ 79):

²⁵ **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Մբ Ղազար, Վենետիկ, 1855, § 5, էջ 1:

²⁶ Տե՛ս **Մահակյան Լ.**, Համշեն գավառի նշանավոր Ճմիլ Ջիմիլ գյուղը ըստ հայ և օտար աղբյուրների //«Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2020, N 2, էջեր 113-125:

²⁷ **Öztürk Ö.** Karadeniz. Ansiklopedik Sözlük, *Heyamola Yayınları*, İstanbul, -2005, c. 1, pp. 350-351.

²⁸ **Մահակյան Լ.**, Համշենը հայկական ձեռագրերում, ԵՃ հրատ., Երևան, 2019, էջ 24:

²⁹ **BOA. TD., no 387 (H.937/M.1530)**, ss.732, 733.

³⁰ **Աճառյան Հ.**, Քննություն Համշենի բարբառի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1947, էջ 12:

րի բարբառների դասակարգման աղյուսակում, որպես Արևմտյան կամ բյուզանդական բարբառների 7-րդ ենթաբարբառ, առանձնացնում է Խաղտիքահայ (Ճանիքահայ)՝ Համամաշեն > Համշենի ենթաբարբառը՝ «Ջանիք», «Ջեֆանոս», «Մալա» խոսվածքներով³¹: «Հայերենի բացատրական բառարանում» տրվող «խաղտալեզու» հասկացությունը նշանակում է «թանձր, կոպիտ հնչյուն ունեցող լեզու»³², որը, մեր կարծիքով, հենց բնորոշում է Խաղտիքի տարածաշրջանի հայերենի բարբառային հնչյունական յուրահատկությունը:

VIII դարում արաբական արշավանքների հետևանքով Արևելյան Հայաստանի Արագածոտնի և Կոտայքի գավառներից Շապուհ և Համամ Ամատունիների ու Վասպուրականի նահանգից այլ նախարարների հետ միասին տասներկու հազար հայեր տեղաշարժվում են դեպի Խաղտիք, և այնտեղ հիմնվում է Համշենի հայկական իշխանությունը: Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ Համշենի հայերենի բարբառն իր խոսվածքներով իսկապես խրթին է և իր հնչյունափոխական ու բառային, քերականական որոշ կառույցներով տարբերվում է վերոնշյալ հայկական բնակավայրերի բարբառներից: Անկասկած, տեղի է ունեցել այնտեղ հաստատված և տեղաբնիկ հայերի լեզվական միախառնում: Դեռ այսօր էլ կենսունակ այս բարբառում, որով խոսում են քրիստոնյա և Խոպայի իսլամացված համշենցիները, գերակա է վաղնջահայկական լեզվաշերտը:

Այսպիսով, վերոբերյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Խաղտիքի տարածքում հնագույն ժամանակներից հայեր են ապրել, ովքեր եղել են հմուտ երկաթագործներ՝ ստանալով **արմենոխալիք**, կամ ինչպես Հ.Տաշյանն է գրում՝ **հայախաղտիք** անվանումը³³:

Խաղտիքն օտար տիրապետությունների շրջանում

Մ.թ.ա. 585 թ. Մարաստանի և Լիդիայի միջև կնքված հաշտությամբ, Մարաստան փոքրասիական տիրույթը Հայաստանին միացվելով³⁴, հայկական սահմանը հասնում է Սև ծովի ափը, քանի որ այն տարածվում էր մինչև Փառնակիա՝ ծովային խայրուքների երկիրը: Գ. Տիրացյանը նկատում է, որ «...ման վիճակը բացատրվում է Հայաստանի էթնոքաղաքական տարածմամբ դեպի արևմուտք ու հյուսիս արևմուտք... Այդ պատճառով

³¹ Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 182: Տե՛ս նաև **Մահակյան Լ.**, Հայկական երգերը՝ բռնի կրոնափոխված համշենահայերի ինքնության հիշողություն և դրսևորում // Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 2008, էջ 244:

³² **Մալխասյանց Ս.**, Հայերենի բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ հրատ., Երևան, 1944, էջ 234: Տե՛ս նաև **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, էջեր 95-96:

³³ **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին..., էջ 18:

³⁴ **Дьяконов И.** История Мидии. М.-Л.-1956. с. 337, Տե՛ս մարական տերության քարտեզը, էջ 337: Տե՛ս նաև **Վարդանյան Ս.** Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը..., էջ 12:

Էլ Հալիսից արևելք գտնվող նվաճված տարածքը՝ ծովափը ներառյալ, պետք է նույնպիսի ճակատագիր ունենար և ենթարկվեր Հայաստանին»³⁵:

Աքեմենյան տիրակալ Դարեհ I-ի (մ.թ.ա. 550-486) վարչական բաժանումով Հայաստանից կազմվում է 13-րդը նահանգը, որի սահմաններն, ըստ Հերոդոտոսի, հասնում էին մինչև Սև ծով: Ս. Վարդանյանն իրավամբ նկատում է, որ սևծովյան տիրույթներն օտար տիրակալների կողմից ընկալվում էին որպես Հայաստանի անքակտելի մաս³⁶: Հ. Տաշյանի տեղագրությամբ, այն սկիզբ առնելով Կոտիորայից (Օրդու)³⁷՝ այս «Հարկաց շրջանի» կամ «Հայոց և դրացեաց» սահմանները հասնում էին մինչև «արդի Բաթումի մոտերը»՝ Սև ծով³⁸:

Մ.թ.ա. 410 թ. հունական տասրհազարանոց բանակի նահանջը նկարագրելիս Խաղտիքի մասին արժեքավոր են հույն պատմիչ, զորավար Քսենոփոնի վկայությունները: Հունական զորքը հարավից դեպի հյուսիս հասնելու համար պետք է անցներ Պոնտական լեռներն ու Տրապիզոնը: Սատրապական Հայաստանի հյուսիսային սահմանները կազմող Խաղտիքի ու Տայքի շրջաններն ապստամբել էին և մեծ դժվարություններ էին ստեղծում նրանց համար: Քսենոփոնը հաղորդում է, որ Խաղտիքի և Տայքի բնակչությունը դեռևս հնագույն ժամանակներից աչքի է ընկել իր խիզախությամբ ու մարտունակությամբ: Խայտուքները (իմա՝ խաղտիքցիները - Լ. Ս.) և տատիները (իմա՝ տայեցիները - Լ. Ս.)՝ որպես վարձկան, ծառայում էին Կյուրոս Կրտսերի պարսկական բանակում³⁹: Փասիս (Ճորոխ) գետի մոտակա լեռնանցքում հունական վարձկանների դեմ դուրս են գալիս խայտուքները, տատիներն ու փասիանները (իմա՝ բասենցիները - Լ. Ս.)⁴⁰:

Այս փաստը ցույց է տալիս նաև հիշյալ երեք հայկական ցեղերի մերձակցությունը և նրանց միջև ամուր ռազմական դաշինքի գոյությունը: Պատմիչի մեկ այլ արժեքավոր տեղեկությունը բացահայտում է խայտուքների ռազմունակությունն ու խիզախ բնավորության գծերը. «Սրանք, առավել քան բոլորը, ում երկրից անցել էին հելլենները, քաջ էին և ձեռնամարտի էին բռնվում...»⁴¹:

Խաղտիքը վարչականորեն եղել է նաև Փոքր Հայքի կազմում: Այդ մասին արժեքավոր է Ստրաբոնի վկայությունը. «Փառնակիայի (ներկայիս՝ Կիրեսուն - Լ. Ս.) ու Տրապիզոնի գավառներից վերև, մինչև Փոքր Հայք, գտնվում են Տիբարենացիք և Խաղտիք: Փոքր Հայքը բավական բերրի երկիր է: Ծովաց նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ: Իրենց հնագանդ

³⁵ Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. 6-րդ դ. վերջ, մ. թ. ա. 3-րդ դ. վերջ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1981, էջ 69:

³⁶ Վարդանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 13:

³⁷ Տիրացյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁸ Տաշյան Հ. Յ. վ., Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև Կարին, էջ 10:

³⁹ Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՄՄՀ հրատ., Երևան, 1970, էջ 94:

⁴⁰ Քսենոփոն, էջ 99:

⁴¹ Քսենոփոն, էջ 103:

Էին Խաղտիք և Տիրաբենները, այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա»⁴²:

Որպես երկաթի հանքարդյունաբերողներ՝ կարելի է ենթադրել, որ խաղտիքցիները նյութապես կայուն էին և ապահով, որով էլ պայմանավորվել է նրանց կիսանկախ, հաճախ նաև՝ ապստամբ կեցվածքը: Նաև սա է պատճառը, որ օտար նվաճողները ձգտում էին տիրանալ երկաթի, պղնձի ու արծաթի հանքավայրերով հարուստ և ռազմավարական տեսանկյունից կարևոր Խաղտիք աշխարհին:

Մտրաբոնը, Արտաշես Ա - ի (մ.թ.ա. 189-160) օրոք Մեծ Հայքի (Armenia mair) սահմաններն ուրվագծելիս, հիշում է նաև «բաց ի Կարին ու Դերջան գաւառներէ՝ որոնք յատկապէս կը շեշտուին, կը պարունակէր Պարխարի ստորոտը (Παρῳρετα τού Παρτάδρου), Կղարջքը» և այլն⁴³: Այդ ժամանակ հիմնվում են նաև Փոքր Հայքի և Ծոփքի թագավորությունները:

Խաղտիքը հետագայում թեև հայտնվում է Պոնտական թագավորության, ապա Հռոմի գերիշխանության ներքո, սակայն այնտեղ շարունակում էին կառավարել բնիկ իշխանները⁴⁴:

IV դարի սկզբին Սև ծովի ափամերձ շրջանները, մինչև Ղազիկա (Լազիկա), գտնվում էին Հայաստանի դքսի ենթակայության տակ: Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Մեծը (306-337 թթ.) կայսրությունը բաժանում է դիոցեզների (թեմ) և նահանգների: Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, Պողեմոնյան Պոնտոսի հետ միավորվելով, ենթարկվում էին Հայաստանի դուքս (dux Armenia) կոչվող պաշտոնյային⁴⁵: Այս փաստը վկայում է, որ հայոց վերնախավը Պողեմոնյան Պոնտոսում ևս ունեցել է ազդեցիկ դիրք: Հետագա դարերում բյուզանդական կայսրերը հաճախ էին օգտագործում տեղական հայ գործակալները ռազմական տարբեր արշավանքներում⁴⁶:

Խաղտիքը Մեծ Հայքի 16-րդ նահանգ և Մամիկոնյանների իշխանական տիրույթ

«Աշխարհացոյց»-ում Խաղտիքի չնշվելու հետևանքով այն դուրս է թողնվել Մեծ Հայքի վարչական բաժանումներից: Այս առումով խիստ արժեքավոր է Բ. Հարությունյանի հիմնարար ուսումնասիրությունը, որն ուղղում է պատմական այս բացթողումը: Ալեքսանդրացի հայտնի աշխարհագրագետ Կղավգիոս Պտղոմեոսի (100-160 թթ.) և IV դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսի երկերում, ինչպես նաև «Աշխարհացոյց»-ում Մեծ Հայքի վարչական բաժանումները ներկայացնող փաստերի քննական համեմատության արդյունքում Բ. Հարությունյանը ցույց է տալիս, որ Հայոց թագավորությունը IV դարում վարչականորեն բաժանվում էր 20 աշխարհների (նահանգ), որոնց մեջ հիշվում են նաև

⁴² **Մտրաբոն**, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, ԵՀ հրատ., Երևան, 1940, էջ 75: The Geography of Strabo, Loeb Classical Library edition, Vol. V. -1928. §28. p. 555.

⁴³ **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, Հայ բնակչութիւնը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին..., էջ 11:

⁴⁴ **Մտրաբոն**, նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Նույնի՝** Geography of Strabo, XII գիրք, 3. § 29. p. 556 :

⁴⁵ **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 112:

⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, էջեր 235-238, 271:

Արսեսան (Arsesa)՝ Արսիքը կամ Խաղտիքը⁴⁷: Բ. Հարությունյանը, հենվելով Ագաթանգեղոսի տեղեկությունների վրա, Մեծ Հայքի վարչական բաժանումներում՝ Խաղտիքը ներկայացնում է որպես 16-րդ աշխարհ (նահանգ)⁴⁸: «Աշխարհացոյց»-ում, սակայն, Մեծ Հայքը վարչականորեն բաժանված է եղել 15 նահանգների: Բ. Հարությունյանը, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ համարելով Մովսես Խորենացուն, նշում է, որ պատմահոր համար, որպես հիմք, ծառայել են III դարի աշխարհագրերը (մարդահամարներ), որոնք ժամանակագրորեն մոտ են Պտղոմեոսի ապրած դարաշրջանին: Մակայն, «քանի որ այն գրվել է V դարում, նրանում տեղ են գտել V դարի վարչական իրողություններ», որի համաձայն, ինչպես գրում է Բ. Հարությունյանը, «Արսեսա-Խաղտիքը հատվածաբար միացվել է Ակիլիսենեին (նկատի ունի Եկեղիք գավառը - Լ. Ս.)՝ առաջ բերելով Բարձր Հայքը» և Բոլխենե Բուղխային կամ Բոքաս Բոխասին՝ մաս կազմելով աշխարհացոյցյան Տայքին⁴⁹:

Ինչպես նկատում է Ա. Եղիազարյանը, II դարում Տայքը կազմված էր երկու՝ Բոխասի և Արսեսա-Խաղտիքի գորավարություններից: Խաղտիքի կենտրոն Արսաց փոքր գավառի տարածքը, Ագաթանգեղոսն ու Եղիշեն կոչել են Խաղտիք՝ «չնույնացնելով Պոնտական լեռներից հյուսիս գտնվող Խաղտիքին»⁵⁰: «Գահնամակում» բացահայտվում է շատ կարևոր մի փաստ ևս. IV դարի սկզբին Խաղտիքը՝ Բագրատունի իշխանական կուսակալով, եղել է հայ եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռներից մեկը: Այնտեղ Բագրատունիների ներկայությունը հիշվում է դեռևս Տրդատ I թագավորի օրոք⁵¹: Իսկ նման թեմեր կարող էին հիմնվել առավել հզոր և հայտնի նախարարական ընտանիքների տիրույթներում: Բացի այդ՝ այս վարչական միավորները պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին մարտադաշտ դուրս բերել 500-ից ավելի զինվոր⁵²: Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ Խաղտիքի վարչական միավորը ևս ունեցել է իր առանձին հայկական զորքը:

Հայտնի է, որ Խաղտիքին, կամ ինչպես Բուզանդն է հիշատակում «յերկիրն Խաղտեաց» (նահանգ կամ գավառ)⁵³, սահմանակից Տայքը համարվում էր Մամիկոնյան տոհմի նախահայրենիքը⁵⁴, որի բարձրաբերձ լեռներում գտնվող բերդերն այս նախարարական տան համար ծառայել են որպես անտոիկ ամրություններ: Բնական է, որ Խաղտիքի նահանգի սահմանակից տարածքը չէր կարող դուրս մնալ Մամիկոնյանների վերա-

⁴⁷ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում // «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2000, էջեր 118, 120:

⁴⁸ **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 121:

⁴⁹ **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 118: Տայքի աշխարհացոյցյան նկարագրի մասին մանրամասն տե՛ս նաև **Եղիազարյան Ա.**, Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի» // «Վեմ համահայկական հանդես», Զ (ԺԲ) տարի, թիվ 2 (46) ապրիլ-հունիս, 2014, էջ 44:

⁵⁰ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, ԵՊՀ, Երևան, 1986, էջեր 440, 441: Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁵¹ **Եղիազարյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵² **Հարությունյան Բ.**, Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը..., էջ 123:

⁵³ **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1987, էջ 277:

⁵⁴ **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 343:

հսկողությունից: 387թ. Մեծ Հայքի՝ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև բաժանումով, երկրում ստեղծվում է մի նոր իրավիճակ: Փոփոխվում են Հայաստանի սահմանները, վարչական և թեմական կացությունը: Պարխարյան լեռնագոգերում ավերված Արսեաց փոքր գավառը կամ Խաղտիքը, վարչականորեն ենթակա էր Տայքին⁵⁵: Արսեաց փոքրի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը հարավարևմտյան հատվածում ձգվում էր մինչև Քաջքարի լեռնաշղթայի ամենաբարձր Վերջենբակ (ներկայումս՝ Վերջենիկ, 3711մ) լեռնագագաթը՝ հատելով Հունուտն ու Մպեր գավառը: Այսինքն՝ ընդգրկում է հետագայում այնտեղ ձևավորվող բուն Համշենի գավառը⁵⁶: Իսկ Մպեր գավառի հետ միասին նրան սահմանակից Խաղտիք աշխարհի արևմտյան հատվածն անցնում է Հռոմի տիրապետության տակ: Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Մեծ Հայքի Տայք նահանգը բաղկացած էր ութ գավառներից՝ Կոդ, Բերդացփոք, Պարտիզացփոք, Ճակք, Բողխա, Ոքաղե, Ագորդացփոք, Արսեացփոք⁵⁷:

57-59թթ. Տայքն անջատվել էր Մեծ Հայքից, բայց Տրդատ I թագավորը վերամիավորում է այն: 230-ական թթ. հայոց թագավոր Տրդատ II Արշակունին Տայքի մեծագույն մասը ճանաչում է որպես Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածք⁵⁸: Որոշ ուսումնասիրողներ այս տարածաշրջանում Մամիկոնյանների ներկայությունը հասցնում են ավելի վաղ ժամանակաշրջան: Ինչպես նկատում է Ա. Ակոպովը. «Տարօրինակ է, որ Մ. Խորենացին լռում է Տայքը Մամիկոնյանների պատկանելու մասին»⁵⁹: Այս հանգամանքը թերևս պայմանավորված էր Խորենացու՝ Մամիկոնյանների հանդեպ ունեցած կանխակալ վերաբերմունքով: Պատճառներից մեկը կարող էր լինել այն, որ 301 թ. քրիստոնեության ընդունումից հետո Տայքի Մամիկոնյան տոհմը, ի տարբերություն Տարոնի Մամիկոնյանների ճյուղի, սկզբնական շրջանում հավատարիմ է մնացել հայ աստվածներիին, և առ ժամանակ անհայտանում է Հայաստանում տիրող քաղաքական կյանքից⁶⁰: Ազաթանգեղոսը գրում է, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը Դարանաղյաց գավառում թագավորի (Տրդատ III) օժանդակությամբ սկսել էր իր քարոզչությունը, և «դներն այլակերպ ձևերով փախստական դարձան՝ ընկնելով Խաղտյաց կողմերը»⁶¹: Դներ ասելով՝ պատմիչը նկատի ունի հեթանոսներին: Հ. Տաշյանը կարծում է, որ Ազաթանգեղոսը նկատի է ունեցել Քաջերու լեռանց (Քաջքար), Եղիշեի հիշատակած «անլոյս աշխարհի կողմերը», կամ «ավելի արդի Համշենը»⁶²: Այս փաստը հաստատում է, որ Մամիկոնյանների պատկանող

⁵⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համարկարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 111: **Եղիազարյան Ա.**, Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 45:

⁵⁶ **Եղիազարեան Ա.**, Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանության, Արտաշենի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ, «ՀԱԴԿ», թիւ 5, Անթիլիաս, 2009, էջ 510:

⁵⁷ **Ակոպով Ա.**, Տայք, վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարի I երեսնամյակը, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2013, էջեր 23-24:

⁵⁸ **Ակոպով Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 23-24:

⁵⁹ Տե՛ս նույնը:

⁶⁰ **Հովհաննիսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁶¹ **Ազաթանգեղոս**, Պատմութիւն հայոց, էջ 440: Տե՛ս նաև **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, հ. Ա, էջ 72:

⁶² **Տաշեան Հ. Յ. վ.**, նույն տեղում:

Խաղտիքում հայերն առժամանակ հավատարիմ են մնացել հին աստվածներին, որտեղ ապաստանել էին հեթանոսները: Իսկ Մամիկոնյանների տոհմից հեռացած Մամգունի ճյուղը հաստատվում է Տարոնում և գործուն մասնակցություն է ունենում Հայաստանի քրիստոնեացման գործում⁶³: Մյուս պատճառը թերևս այն էր, որ Մահակ կաթողիկոսը Մահակ Բագրատունու մահից հետո ամեն ինչ արել է, որ նրա տեղը սպարապետի պաշտոնում նշանակվի Համազասպ Մամիկոնյանը⁶⁴՝ սպարապետության պաշտոնը վերադարձնելով Մամիկոնյան տոհմին:

Մամիկոնյաններն անհնազանդ էին և երբեմն ուղղակի գլխացավանք էին հայոց թագավորների համար⁶⁵: Սակայն Արշակ II թագավորին հաջողվում է Տայքի ամուր վայրերում գտնել և հաշտվել իր հոր հետ գծոված Մամիկոնյաններին՝ Վասակ Մամիկոնյանին նշանակելով հայոց սպարապետ⁶⁶: Ազդեցիկ հայկական այս տոհմը շարունակում է անձնուրաց և հավատարիմ մնալ հայոց արքունիքին, պետականությանն ու կրոնին: Ինչպես նշել ենք, հայ պատմագիտությունը վաղուց ճշտել է, որ պատմահոր հիշատակած ճենաց երկիրը կամ Բուզանդի նշած «ճենաց թագավորությունը» (այն պետք է հասկանալ որպես տեղական իշխանություն) ոչ թե հեռավոր Չինաստանն է, այլ Խաղտիքը կամ Ճենքճանիք-Ճանիքը⁶⁷: Եվ Մամիկոնյանները սերում էին ոչ թե Չինաստանից⁶⁸, այլ Մեծ Հայքի մաս կազմող Խաղտիք աշխարհից: Խորենացու հիշատակած «ճենագն» բնորոշումը ոչ թե պետք է ընկալել Ճաներից սերած, այլ բնիկ «...ճանիս որ են Խաղտիք» աշխարհի դուրս եկած ազնվական տոհ: Ազն, ըստ Գ. Ջահուկյանի, ստուգաբանվում է բնածին, ազնվական, ազնիվ⁶⁹: Հակառակ պարագայում քիչ հավանական էր, որ օտար ծագման նախարական տոհմին վստահվեր արքայի դայակի ծառայությունը, և հայոց արքան համոզեր նրանց՝ վերադառնալու ու մասնակցելու «հայոց միաբանության», հայոց «բոլոր գործերին»՝ սերնդեսերունդ նրանց վստահելով հայոց սպարապետի պաշտոնը: Փավստոս Բուզանդն անթաքույց հիացմունքով գրում է, որ *բուն նախնյաց կարգի համաձայն*՝ Մեծ Հայքի բոլոր գործերի վրա սպարապետության գործակալության գործում նշանակվում է *աներկյուղ, քաջասիրտ, քաջանուն, բարեհամարավ, պատերազմական գործերում հաջողակ Մամիկոնյան ցեղից*:

⁶³ Մամիկոնյանների տիրույթների մասին տե՛ս Վարդանյան Ա., Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները, «Հայագիտության հարցեր», 1 (16), ԵՃ հրատ., Երևան, 2019:

⁶⁴ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջեր 298-304:

⁶⁵ Հովհաննիսյան Գ., Հայոց տերերը, «Հայրենիք» Ակումբ հրատ., Երևան, 2012, էջեր 93-94:

⁶⁶ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 69:

⁶⁷ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելլուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 27: «...ճանիս որ են Խաղտիք»: Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջեր 447-448: Նկատենք, որ Ն.Ադոնցը, հենվելով Փավստոսի վրա գրում է, թե Մամիկոնյանները հպարտությամբ են խոսում իրենց նախնիների ճենաց աշխարհի թագավորությունից դուրս գալու մասին (տե՛ս էջ 447):

⁶⁸ Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում Չինաստան տեղանունը բարբառային ձևով գրանցվել է Չինումաչին (տե՛ս Հայրապետյան Թ., Արևելքը հայ ժողովրդական հեքիաթներում (առևտրատնտեսական և պատմամշակութային փոխառնչությունների շուրջ), (տե՛ս «Ոսկե դիվան հեքիաթագիտական հանդես», պրակ 3, 2011, էջ 10):

⁶⁹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 512:

Այն, որ Խաղտիքը V դարում շարունակել է պատկանել գահերեց Մամիկոնյան տոհմին, հաստատում են նաև հետևյալ փաստերը. 451թ. Վարդանանց պատերազմի ընթացքում ապստամբական ամրություններից էր նաև Խաղտիքը: Պատմիչ Եղիշեն վկայում է, որ պատերազմի օրերին նախարարական հայտնի տներից եղբայրներ, որդիներ ու դուստրեր, իրենց բոլոր սիրելիների հետ ապաստանել էին ամուր վայրերում, մի մասը՝ Տնորիքի անմատչելի ամրոցներում, մի մասն էլ՝ Արցախի խիտ անտառներում, ոմանք՝ «անլոյս երկիրն Խաղտեաց»⁷⁰: Պատմիչ Ղազար Փարպեցին ևս հայտնում է շատ կարևոր տեղեկություն. «Եւ ոչ ժամանեալ ի գործ ժամու պատերազմին՝ առ վայր մի լեռամբ որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւնն Խաղտեաց, ամրագոյն տեղի մի գտեալ դադարեցին... և ընդ ծագել առաւօտուն պատրաստքն զինուք անկանէին ի վերայ այնց նորին ընկերաց Հմայեկայ Մամիկոնէի, ի գիւղն որ անուանի Որջնահաղ⁷¹ ի գաւառին Տայոց. քանզի ի ժամուն իջեալ էին ի յամրոցացն լերինն Պարխարայ...»⁷²: Տեղի ունեցած կատաղի ճակատամարտի ժամանակ Վարդանանց զինվորներին և նրանց միացած փախստականներին հաջողվում է ջարդել պարսից զորքից շատերին և ստիպել նրանց նահանջել: Սակայն զոհվում է հրամանատար Հմայակ Մամիկոնյանը, և ինչպես գրում է պատմիչը. «Անդ զկատարելիութեան պսակն ընդունէր, զոր երանելի սեպուհն Հմայեակ փափագանօք և բազում ցանկութեամբ խնդրէր՝ ժամանել զկնի սուրբ եղբօրն իւրոյ»⁷³: Իսկ ուխտապահ զինվորները, տեսնելով իրենց հրամանատարին զոհված, մեծ սուգ են անում. «զարհուրեալք անդէն ի վեր ի լեռոն դառնային ի Պարխար, հայթայթանս իմն առ չարի և սուգ պատճառանաց մեծի և ահաւոր հասելոյ տրտմութեան հաշուէին»⁷⁴:

Խաղտիքի և Մամիկոնյանների ուղղակի կապը հաստատում են նաև XVI դարի համշենցի գրիչները: Վարդանանց նահատակների աճյունները Խաղտիքի լեռներում, հետագայում Համշենի գավառի Եղնովիտ գյուղի Ս. Խաչիկ հոր վանքում ամփոփելու մասին է հաստատում XVI դարի համշենցի գրիչ Կարապետ երեցը: Իր ընդօրինակած տասներկու ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչ Կարապետը հպարտությամբ է գրում մեծաբժէք պատմական այս տողերը. «...և սուրբ Վարդանացս, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրիս և գաւարիս մերոյ», «...Սրբոց Վարդանացս, որ աստ կան հանգուցեալ ի պահպանութիւն գեղիս Եղովտա և երկրիս մերոյ Համշինոյ», «...ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Միովնի եւ նշխարաց սրբոց Վարդանացս, որ աստ կան հաւաքեալ...», «...ի յերկրիս Համշինի, ի յանապատս Ս. Խաչիկ հաւրն հոգեւորի, ընդ

⁷⁰ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ Ե. Տէր-Մինասեանի, Երևան, 1957, էջ 45:

⁷¹ Որջնահաղ/Օշնաղ գյուղ-Էրզրումի նահանգի Բերդագրակ գավառում, այժմ՝ Յուսուֆեյի գավառում, Ճորոխ գետի աջ ափին, ուր գտնվում են հին բերդի ավերակներ (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ԵՃ հրատ., Երևան, 2001, էջ 484):

⁷² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը՝ Գ. Տէր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բ. Ուլուբաբյանի, ԵՃ հրատ., Երևան, 1982, էջեր 174-176:

⁷³ Նույնը:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 177:

հովանեա Սբ Աստուածածնին և Սրբոց Վարդանանցս...», «...ի յերկիրս Համամաշինի, ի յանապատս Սբ Խաչիկ հարն հոգետրի, ընդ հովանեա Սբ Աստուածածնին և Սբ Վարդանացս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի պահպանութիւն երկիրս եւ գաւարիս մերոյ...»⁷⁵: Գրիչ Կարապետն օգտագործում է *հաւաքեալ, հանգուցեալ, եղեալ ստորոգյալները*: Հանգուցեալ նշանակում է «ննջեցեալքն զմարմնով ի տապանի»⁷⁶, այսինքն՝ վախճանվածների մարմինը զերեզմանում, *եղեալ*՝ «և կերպ դնելոյն զմարմինն ի տապանի»⁷⁷, և կամ, ինչպես գրիչը շեշտում է, «...ի յանապատս Սուրբ Խաչիկ հարն և սուրբ Վարդանանցն նշխարաց, որ աստ եղեալ են ի պարծանք և ի պահպանութիւն գաւառիս Համաշինոյ, ընդ հովանեա Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Սիովնի»⁷⁸: Չի բացառվում, որ Համշենի Եղնովիտ գյուղի Սբ Խաչիկ հոր վանքում ժամանակին եղել է Մամիկոնյանների ընտանեկան շիրմատունը: Հաշվի առնելով վերոբերյալ փաստերը՝ Մամիկոնյանների ծագումը պետք է փնտրել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան հատվածում և ոչ այլուր:

Մամիկոնյան տոհմը մինչև VIII դարն ունեցել է մեծ ճանաչում ու վճռորոշ ռազմաքաղաքական ազդեցություն⁷⁹: VIII-IXդդ. արաբական արշավանքների շրջանում, հատկապես 774-775 թթ. արաբների դեմ ազատագրական կռիվների ժամանակ կրած ծանր պարտությունները թուլացրին Մամիկոնյանների դիրքերը, և ապստամբության դեկավարները ստիպված հեռացան Բյուզանդիա՝ Տարոնն ու Տայքը զիջելով Բագրատունի հայ նախարարներին⁸⁰:

774-775 թթ. Խաղտիքի նահանգն իր անմատչելիության շնորհիվ դառնում է ապաստան արաբական կեղեքումներից խուսափող հայ նախարարների ու բնակչության համար: 788-790 թթ. Արևելյան Հայաստանից գաղթած Համամ Ամատունին Խաղտիքի Քաջքարի լեռնաշղթայում՝ Մամիկոնյան Համամ իշխանին պատկանող Տամբուր քաղաքի ավերակների վրա, հիմնում է Համշենի հայկական իշխանությունը⁸¹:

840 թ. Բյուզանդիայի երկրորդ մեծ հայկական Արմենիականի բանակաթեմից Խաղտիքը (Խալդիա) անջատվելով դառնում է առանձին բանակաթեմ⁸², որի կենտրոնը

⁷⁵ Մահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջեր 179-180:

⁷⁶ Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հ. Բ, տպարան Ս. Ղազար, Վենետիկ, 18, էջ 846:

⁷⁷ Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հ. Ա, տպարան Ս. Ղազար, Վենետիկ, էջ 646:

⁷⁸ Տե՛ս նաև Արզումանյան Զավեն ծ. վրդ., Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, «Մատենադարան» հրատ., Երևան, 1973, էջ 387: Տե՛ս նաև Մահակյան Լ., Համշենը հայկական ձեռագրերում, էջեր 179-181:

⁷⁹ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջեր 145, 261: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան., 1976, էջ 107:

⁸⁰ Տե՛ս նաև Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908թթ.), ԵՃ հրատ., Երևան, 2011, էջ 28:

⁸¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Եղիազարյան Ա., Համամաշեն-Համշենի հիմնադրման ժամանակի շուրջ, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VI, «Գևորգ-Հրայր» ՄՊԸ հրատ., Երևան, 2009, էջեր 218-228:

⁸² Գեղեղ Զ., Սկզբնաւորութիւնք Բուզանդեան Բանակաթեմերու դրութեան, հայերեն թարգմանությունը՝ Հ. Գարանֆիլեան, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1903, էջ 108: Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, էջ 95):

Տրապիզոն քաղաքն էր: Բյուզանդական աղբյուրներում այս նահանգը ևս հիշվում է որպես «Հայկական բանակաթեմ»⁸³ և պատերազմների ժամանակ դուրս էր բերում 4000-անոց զորք: Խաղտիքի բանակաթեմը գոյատևել է մինչև 1204 թ.՝ Տրապիզոնի կայսրության հիմնումը⁸⁴:

Համշենի իշխանությունը, որը Խաղտիք (Խաղտիք) բանակաթեմի մաս էր կազմում, 1204 թ. ընկնում է Բյուզանդիայի հյուսիսարևելյան շրջաններում ստեղծված Տրապիզոնի կայսրության (այն մեծ մասամբ ընդգրկում էր Պոնտոսի շրջանը) ենթակայության տակ և մինչ 1489 թ. յոթ դար պահպանում է իր կիսանկախ գոյությունը⁸⁵: Համշենի իշխանության, նրա պարոնաց պարոն իշխանների, Համշենի հոգևոր թեմի և գրչության կենտրոն լինելու մասին արժեքավոր են համշենցի գրիչների՝ 1422-1630 թթ. շուրջ երկու հարյուր տարի ընդգրկող հիշատակարանները: Մա մի ժամանակահատված էր, երբ Հայաստանում ու հարակից տարածքներում տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական լուրջ իրադարձություններ: Գրիչների վկայություններից ակնհայտ է դառնում, որ քարաքոյունլուների, քրզլըբաշների և օսմանյան նվաճողական քաղաքականությունից զերծ չի մնացել նաև հայոց Համշենի գավառը: Մինչև գավառի զանգվածային բռնի իսլամացումը (1710-1723 թթ.) Համշենը կարողանում է պահպանել իր ազգային դիմագիծը:

Եզրահանգում. Այսպիսով, հավաստի այս տեղեկությունները հաստատում են, որ Խաղտիք աշխարհի Պարխարյան լեռներն ու գոգահովիտները մինչև Համշենի իշխանության ստեղծումը մաս են կազմել հայոց բնօրրանի և պետականության, հետագայում դարձել Մամիկոնյանների ձեռնարկյալ իշխանության տարածք: Խաղտիքը նաև սրբատեղի էր, որտեղ ամփոփվել են Վարդանանց նահատակների աճյունները և Ղևոնդյան սրբերի մասունքները⁸⁶: Հակառակ դեպքում՝ Խաղտիքը չէր դառնա հայոց ապստամբական ամրություն և այնտեղ չէին ապաստանի իշխանական տներն ու չէին ամփոփվի Հմայակ Մամիկոնյանի ու նրա հետ նահատակվածների աճյունները: Պատահական չէ նաև, որ հայկական հին օրացույցի ամսօրերից մեկը կոչվել է Պարխար: Այսինքն՝ Պարխարի հայ լեռնաբնակները Մասիսի և Արագածի նման սրբացրել են նաև այս բարձրաբերձ լեռները⁸⁷: Հավելենք նաև, որ Համշենի տարածքն ընդգրկող Խաղտիքում հայերի ներկայությունը հաստատում է առավել կայուն լեզվաշերտ հանդիսացող վաղնջահայկական մանրատեղանունների դոմինանտությունը⁸⁸:

⁸³ **Կոստանդին Միրանաձին**, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. 6, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970, էջ VIII: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 106:

⁸⁴ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Համշենը հայկական ձեռագրերում, էջեր 38-46:

⁸⁵ **Սահակյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջեր 66, 73-74:

⁸⁶ Ղևոնդյան սրբերի աճյունները ամփոփվել են Համշենի Խուժիկ կամ Խուժկա վանքում (տե՛ս **Սահակյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջեր 99-106):

⁸⁷ **Անանիա Շիրակացի**, Մատենագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի, Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 257: Տե՛ս նաև **Վարդանյան Ս.**, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, էջ 18:

⁸⁸ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Համշենի մանրատեղանունները, Hemşin Mikro Yer İsimleri, Микротопонимы Амшен, ԵՊՀ, Երևան, 2012:

ХАХТИК-АМШЕН – ПРАРОДИНА И ЧАСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АРМЯН

Տաակյան Լ. Ս.

Ключевые слова: *Хахтик, арменохалиб, мастера обработки железа, Амшен, Тайк, армянское княжество, Мамиконян, Амадуни, фемы.*

Расположенная на северо-западе Мец Айка (Великой Армении) провинция Хахтик с древнейших времен упоминается как прародина арменохалибов – армян хахтикцев. Местность эта была известна своими железными рудниками. Коренные жители в основном занимались обработкой железа, чем и обусловлено их наименование – *халиуб*, или *халиб*, являющееся не этнонимом, а названием их профессиональной деятельности. Из-за богатых рудников этот район Пархарских гор стал постоянной мишенью для чужеземных захватчиков. В IV в. он отмечается как 16-я область Мец Айка, в V в. – часть провинции Тайк в составе области Арсяц пор. Рассматриваемые факты ведут корни Мамиконянов в страну Хахтик, и их происхождение следует искать на северо-западе Армянского нагорья. С древнейших времен до VIII века Хахтик вместе с Тайком являлись княжеским владением Мамиконянов. Не случайно неприступный Хахтик в V веке становится убежищем для армянских нахараров. Сопоставление свидетельств Лазара Парбеци и амшенских писцов XVI века подводит нас к выводу, что Хахтик был также священным местом: в селе Егновит образованного впоследствии на этой территории княжества Амшена были преданы земле останки мучеников Вардананц – Амаяка Мамиконяна и его соратников. Таким образом, провинцию Хахтик следует рассматривать как неотъемлемую часть Мец Айка. Происходившие здесь военно-политические, духовные и культурные события подготовили почву для основания здесь в XVIII веке армянского княжества Амшена, ставшего одним из духовных центров армян и армянской письменности.

KHAGHTIQ-HAMSHEN – THE ANCESTRAL HOMELAND AND PART OF THE STATEHOOD OF ARMENIANS

Sahakyan L. S.

Key words: *Khaghtiq, armenokhalib, iron workers, Hamshen, Tayq, Armenian Principality, Mamikonyan, Amatuni, themata.*

The Region of Khaghtiq, located in the north-west of Metz Hayq (Greater Armenia), had been mentioned from ancient times as the ancestral homeland of armenokhalibs, or Khaghtiq Armenians. The terrain was known for its iron mines. The aboriginal people were mainly engaged in processing iron ore, which is why they were called *khalyub* or *khalilb* – which word is not an ethnonym, but denotation of their professional occupation. For the abundance of iron ore on the slopes of the Parkhar mountains, this area had turned into a perpetual target for foreign invaders. In the IV century it was mentioned as the 16th district of Metz Hayq, and later, in the V century it was incorporated in the Taiq Region as part of the Province of Arsyats Por. The facts studied lead the Mamikonyans' roots toward the land of Khaghtiq, and their origination should be sought in the north-west of the Armenian Highlands. From ancient times until the VIII century, Khaghtiq with Taiq were the princely fiefdom of the Mamikonyans. It is not coincidental that the inaccessible region of Khaghtiq served as a refuge for Armenian nobles. Having juxtaposed the evidence by

Ghazar Parpetsi and the XVI century scribes of Hamshen, we arrive at the conclusion that Khaghtiq was also a sacred place: in the village of Yeghnovit of the Principality of Hamshen, formed subsequently on this territory, the remains of the Vardanants martyrs – Hmayak Mamikonyan and his comrades-in-arms – were interred. Thus, the Region of Khaghtiq should be viewed as an inalienable part of Metz Hayq. The military, political, spiritual and cultural events there had paved the way for founding the Armenian Principality of Hamshen in the XVIII century, which was to become one of the spiritual centers of Armenians and Armenian writing.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, ԵՃ հրատ, Երևան, 1986:
2. Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987:
3. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Սբ Ղազար, Վենետիկ, 1855:
4. Ակոպով Ա., Տայք, վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2013:
5. Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1947:
6. Արզումանյան ծ. վրդ. Զ., Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում // «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, «Մատենադարան» հրատ., Երևան, 1973, 377-398 էջ:
7. Գեյլեր Հ., Սկզբնաղբիւնք Բուզանդեան Բանակաթեմերու դրութեան, հայերեն թարգմանությունը՝ Հ. Գարանֆիլեան, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1903:
8. Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908թթ.), ԵՃ հրատ., Երևան, 2011:
9. Եղիազարյան Ա., Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացույցի» // «ՎԷՄ համահայկական հանդես», Զ (ԺԲ) տարի, թիվ 2 (46) ապրիլ-հունիս, 2014, 35-61 էջեր:
10. Եղիազարյան Ա., Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանության, Արտաշենի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ // «Հասկ», Անթիլիաս, № 5, 2009, 503-511 էջեր:
11. Ա. Եղիազարյան, Համամաշեն-Համշենի հիմնադրման ժամանակի շուրջ // Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VI, «Գևորգ-Հրայր» ՄՊԸ հրատ., Երևան, 2009, 218-228 էջեր:
12. Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ Ե. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957:
13. Կոստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. 6, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970:
14. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:
15. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ԵՃ հրատ., Երևան, 2001:
16. Հայրապետյան Թ., Արևելքը հայ ժողովրդական հեքիաթներում (առևտրատնտեսական և պատմամշակութային փոխառնչությունների շուրջ) // «Ոսկե դիվան, հեքիաթագիտական հանդես», պրակ 3, 2011, 10-25 էջեր):
17. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
18. Հարությունյան Բ., Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում // «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2000, 108-127 էջեր:
19. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համարկարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), ԵՃ հրատ., Երևան, 2001:
20. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986:

21. Հովհաննիսյան Գ., Հայոց տերերը, «Հայրենիք» Ակումբ հրատ., Երևան, 2012:
22. Մալխասյանց Ս., Հայերենի բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ հրատ., Երևան, 1944:
23. Մարտիրոսյան Հ., Լեռնային ակունքի ֆառնը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու զոհածեսը վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում // Վիշապ քարակոթողները, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2015, 136-171 էջեր:
24. Մելքոնյան Ա., Համշեն. Պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր) // Համշեն եւ համշենահայություն (գիտաժողովի նիւթեր), Համագգային Վահէ Սէթեան տպ., 2007, Երեւան-Պեյրուք, 2007, 25-37 էջեր:
25. Նահապետյան Ռ., Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, ԵՂ հրատ., Երևան, 2018:
26. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, տպարան Ս. Ղազար, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, հ. Բ, Վենետիկ, 1837 :
27. Շիրակացի Անանիա, Մատենագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի, Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979:
28. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային շրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987:
29. Զահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972:
30. Մահակյան Լ., Հայկական երգերը՝ բռնի կրոնափոխված համշենահայերի ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 2008 , 243-260 էջեր:
31. Մահակյան Լ., Համշենը հայկական ձեռագրերում, ԵՂ հրատ., Երևան, 2019:
32. Մահակյան Լ., Համշեն գավառի նշանավոր Ճիմիլ Ջիմիլ գյուղը ըստ հայ և օտար աղբյուրների // «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2020, N 2, 113-125 էջեր:
33. Վարդանյան Ա., Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները, Հայագիտության հարցեր, 1 (16), ԵՂ հրատ., Երևան, 2019:
34. Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), ԵՂ հրատ., Երևան, 2009:
35. Տաշեան Հ. Յ. վ., Հայ բնակչությունը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Մխիթարեան տպ., Վիեննա, 1921:
36. Տաշեան Հ. Յ. վ., Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, Պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն, հ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1973:
37. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. 6-րդ դ. վերջ, մ.թ.ա. 3-րդ դ. վերջ) // «Պատմաբանասիրական հանդես», № 2, Երևան, 1981, 68-84 էջեր:
38. Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, կազմեց և առաջաբանի հեղինակ Ս. Հովհաննիսյան, «Նահապետ» հրատ., Երևան, 2011:
39. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, ԵՂ հրատ., Երևան, 1987:
40. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ., Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ հրատ., Երևան, 1970:
41. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, ԵՂ հրատ., Երևան, 1940:
42. Арутюнян Б. К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох VII-IV вв. до н. э //, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1-2, Երևան, 1998:
43. Арутюнян Н. В. Корпус Урартских клинообразных надписей. Изд-во “Гитутюн”. Ереван. -2001.
44. Дьяконов И. История Мидии. Изд-во Академии наук СССР. -Л. -1956.
45. Капанцян Гр. Хайаса-колыбель армян, Этногенез армян и их начальная история. Изд. АН Арм. ССР. Ереван. -1947.

46. Ĵahukyan G. The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages. Archiv Orientální. N 29. Prague. 353-405 pp..
47. Martirosyan H. Etymological Dictionary of the Armenian inherited lexicon, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Edited by A. Lubotsky, Volume 8, Leiden-Boston. -2010.
48. Pliny, Naturali Historia, Geography and Etnography, *Loeb Classical Library*. Translated by H. Rackham. Books 1-2. -1938.
49. The Geography of Strabo, Loeb Classical Librery edition. Vol. V. -1928.
50. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defterleri, no 387 (H.937/M.1530).
51. **Öztürk Ö.**, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*. c. 1. *Heyamola Yayınları*. İstanbul.- 2005.

Ընդունվել է՝ 02. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լուսինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
Երևանի պետական համալսարանի թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ,
Էլ. հասցե՝ lsahakyan@ysu.am, lkhastur@yahoo.com